

APIE „ISTORINIO“ PREZENSO TEKSTUALINĘ FUNKCIJĄ

GUIDO MICHELINI

Daugelyje lietuvių liaudies pasakų neretai vartojamas prezensas tokiose pagrindinėse naratyvinių sekvencijų¹ frazėse, kuriose kalbama apie įvykius (dažniausiai fantastinius, todėl toliau rašomos kabutėse), ankstesnius už pasakojimo momentą. Tos prezenso formos (tradiciniais terminais jas galima vadinti „istorinėmis“) dažniausiai pasitaiko nepradinėse pasakos frazėse ir kaitaliojasi su *preterito* (būtojo laiko) formomis.

Šio tipo kontekstuose ypač dažni „istoriniai“ prezensai tokių verba dicendi, kaip *sakyti*, (*pa*)*klausti*, kurie įveda tiesioginę kalbą. Pavyzdžiai:

- 1) Susitiko vilką. Vilkas ir sako: „Kūma, kūma, tu mane apgavai“. (LT, 1965, p. 60₉₋₁₀).
- 2) O bandelė sutiko vilką. Vilkas ją ir klausia: „Banda, banda, kur tu bėgi?“. (LT, 1965, p. 69₃₀₋₃₁).

Daugiau pavyzdžių pateikiama toliau.

Tačiau neretai panašiai pavartojami ir tokie veiksmazodžiai, kurie neturi ‘sakymo’ („dicendi“) reikšmės:

- 3) Vilkas ir šuo suėdė tą arklį ir persiskyrė. Vilkas nulėkė sau, o šuo lekia per krūmus. Pasi-tinka tą patį katiną ir sako (LT, 1965, p. 103₁₈₋₂₁).

- 4) Žiemos metu jie pristigo malkų. Jautis atsikėlęs liepia gaidžiui eit kapoti malkų. Gaidys atsikėlė, nusiprausė burną ir išėjo. Jam bekapojant, ateina vilkas ir sako (LT, 1965, p. 114₁₈₋₂₁).

- 5) Verpė, verpė, bet šilkų kuodelis mažyn nėjo. Mato, kad čia prigavimas: kuodelis, matyti, užkerėtas, verpsi neverpsi, vis tiek nesuverpsi. Eina Eglė pas vieną senę, kur netoli jų gyveno, – pas žiniuonę, burtininkę. Atėjusi sako (LT, 1965, p. 297₂₈₋₃₀).

- 6) Netrukus atėjo ir velykos. Didžiosios subatos vakarą karalius, pasirengęs sudriskusiais drabužiais, eina vogti. Eidamas susitinka tikrą vagį. Jie dabar tariasi, kur eiti vogti. Karalius sako, kad eitų vogti pas karalių, o vagis neina, sako: „Karalius labai geras, tenai neikim“. Vagis liepė eiti vogti pas gubernatorių. Nuėjo (LT, 1967, p. 114₂₈₋₂₅).

- 7) Daugiau jis pasimislįęs kokį kartą išmėginti jos piktumą. Nueinas vieną kartą – atrandęs besiulančią šnypštukus. Ji siūlantė, o šis vis sudraskęs. Bet ji nepykstanti, vis juokiantis su šiuo kar-tu, ir gana. Taip šis mislįjas ir kitiems sakęs (SLP, 1974, p. 302₁₆₋₁₈).

¹ Naratyvinės sekvencijos terminu teksto lingvistikoje vadinama nuosekli eilė sakinių (fra-zių), plėtojančių vieną turinį.

8) Ponios svečias, nieko nelaukdamas, šoko iš skrynios per langą ir, išmušęs su visais rėmais, pabėgo. Keleivis klausia, kodėl jis nelaikė velnią. Ponas išsigandęs, nieko nesakydamas, užmoka jam du tūkstančius rublių. Vargšas brolis paima tuos pinigus ir grįžta namo. Pargrįžęs nusiperka pora arklių, lauko ir gyvena turtingiau už savo brolių. Turtingasis, sužinojęs, kad jis prasigyveno, siunčia savo pačią klausit, kaip jis praturtėjo. Jis papasakoja, jog užmuštąjį arklių nulyso ir odą pardavė turguj už du tūkstančius rublių. Turtingasis atėjo pats ir sako jam (LT, 1967, p. 206₂₀₋₃₀).

9) Pasiziūrėjo Meškiukas ir sako: „Tei čia mandras sviestas!“. Eina vėl dar toliaus, ieškodamas kiekvасаsčių. Paėjęs toliau, randa dvariuką. Įėjo į tą dvariuką (PSO, 1973, p. 97₂₀₋₂₃).

10) Už savaitės laiko po to nudvėjęs kunigo kumelė. Pašaukia tą seniuką odą nuimt, duobę iškast. pakast. Seniukas viską padarė, sutvarkė ir nueina pas kunigą atlyginimo paimt.

11) „Žinau, žmonyte, – atsakė vyras. – Taigi, nebežiūri kad ir šventė, bet ieškau savo laimės“ Kasa, kasa – dvi dienas – ir prikasa akmenį labai didelį. Niekaip negali išimti to akmenio. Dar dvi dienas kasa po tuo akmeniu, kad akmenį galėtų nuverstį į tą duobę. Nuvertė tą akmenį į duobę – randa žmogų gulintį (LT, 1965, p. 552_{...6}).

12) Ėjo dieną ir antrą, priešo girią. Eina per tą girią, žiūri – pakelėje stovi didelis medis ir per to medžio viršūnę dūmai rūksta. Apėjo aplinkui, apžiūrėjo (LT, 1965, p. 212₂₅₋₂₇).

13) Tėvas išsiuntė penkis sūnus su dalgėm laumės pievosvon šienaut, suruošė blynų ir išleido dukterį jiem valgyt nunešt. Tėvai laukia, laukia – neateina duktė. Jau ir vakaras, ir naktis – nėra nei sūnų, nei dukteres. Siunčia tėvas kitus penkis sūnus – ieškos jų. Ir tie negrįžta. Jau perėjo kiek dienų – nėra nei sūnų, nei dukteres. Seniai ir baras (LT, 1965, p. 242₁₋₈).

14) Kitą kartą karalius vėl skelbia rungtynes: kas peršoks per dvylika vainikų, tam atiduos dukterį. Broliai ruošiasi pasiziūrėti rungtynių. Kvailys irgi prašosi, kad jį leistų. Bet broliai liepė jam aguonas rinkti, o patys išjojo (LT, 1965, p. 371₂₆₋₂₉).

15) Išėjo kulti nuo ankstaus ryto. Kulia, kulia, jau nebetoli pietūs, ir dar pusryčių nešaukia. Vaziuoja kepėjas su bandelėmis pro šalį. Bernas tą kepėją susistabdė, pripylė jam vežimą kviečių, paprašė bandelių (LT, 1967, p. 175₂₃₋₂₇).

16) Žmogus įsisedo į roges. Arklys bėga greitai, kad net ežeras bilda, o žmogus džiaugiasi, kad greitai nuvažiuos į Sedą. Bet greit jis pajuto, kad jam kažin kas negera sėdėti: rodos lyg kas vilktų jį ledu ant užpakalio, o ne rogėse sėdėtų. Nieko sakyti nedrįsdamas, tik kraiposi į vieną ir kitą pusę. Arklys bėga vis greičiau, jau net ausyse švilpia, o užpakaliui darosi vis skaudžiau ir skaudžiau. Jau ežeras baigiasi, o priešais didelis skardis. Žmogus persigandęs... sušuko (LT, 1967, p. 518₉₋₁₇).

17) Privažiavęs? – dvaras. Įeina į tuos rūmus, žiūriąs – sviesa žib, o daugiau nieko nėra. tuščios trobos, ir gana. Išeinąs laukan – ir jo arkliai nukinkyti, pašerti, ir avių lovy, ir doobilų už ėdzių uždėta. Daugiau įeinąs į vidų – ant sialo valgyt padėta: kopūstų ir mesos, visako. Atsi-gulęs į lovą, pernakvojęs (ŠLP, 1974, p. 89₁₈₋₂₃).

18) Ant jo kapo kryžių užstatė, ir gana. Daugiau tuoj tą naktį po pakavojimo einąs biednas žmogus keliu pro šalį tą kapų. Girdžias, kad kažis kas ant tų kapų teip pūksč, teip pūksč. Apsistojęs, pasiklausęs ir mislijąs: „Jau tai čia, tur būt, kas nors gyvs daikts“ (ŠLP, 1974, p. 340₂₈₋₃₁).

19) Jį ir neš vanduo vieną, antrą ir trečią dieną. Jis jau išalkęs valgyt, bet nėra kur ko gaut. Trečiąją dieną priplaukęs jis prė tokios salėlės. Toks kalnelis. Keli ažuolai drūti ant to kalnelio. Jis ten apė tuos ažuolus vaikščiojęs – žiūriąs, kad iš vieno ažuolo kraujas tek. Jis ėmęs to kraujo kaštavot (ŠLP, 1974, p. 358₂₃₋₃₁).

Čia, kaip ir kitose to rinkinio pasakose, pagrindinėse frazėse (taip pat šalutinėse tos pačios struktūros frazėse) vartojamas vadinamasis „modus relativus“ (t. y. dalyvis be pagalbinio veiksmazodžio [Ambrasas, 1977, p. 7 tt.]).

20) Aš buvau raits. Joju, joju ir bejodamas pamečiau kelią. Tamsu, lynoju, nieko nebežinau, kur čia dabar aš benujosiu. Bejodamas aš ir pamečiau švieselę (ŠLP, 1974, p. 280₃₁₋₃₅).

Nepradinėje pasakos pozicijoje taip pat pasitaiko (tiesa, daug rečiau) pastovus arba beveik pastovus prezensas (t.y. prezensas, nesikaitaliojantis su preteritu), išlaikomas didelėje pasakojimo atkarpoje iki pat jo pabaigos, kurioje vėl pasirodo preteritas (žr., pavyzdžiui, LT, 1965, p. 319 tt., 126 pasaka, p. 330 tt., 128 pasaka, p. 459 tt., 156 pasaka, p. 517 tt., 177 pasaka).

Nelabai dažnas (veikiau net retas) yra „istorinis“ prezensas pradinėje pasakos frazėje. Neretai jį lydi deiktikas³, rodantis, kad kalbiamieji „įvykiai“ priklauso praeičiai. Pavyzdžiui:

21) Eina sykį neturtingas žmogus pas ūkininką kultū. Spragilą nešasi kultū, o maišą nešasi uždabruvi atsiimti (LT, 1965, p. 129₆₋₇).

22) Vieną kartą prieš kalėdas eina žmogus ant ratotų. Jam reikėjo eiti per mišką (LT, 1967, p. 505₁₅₋₁₆).

23) Piaunant rugius, piovejai žiūri – apie pėdus kad vaikščioja rupūžė, kad šniukštinėja. O tam piovejų pulke buvo viena burtininkė (LT, 1967, p. 467₂₈₋₂₉).

24) Eina girtas žmogus ir žiūri – sėdi prie ežero velnias (LT, 1967, p. 520₃₂).

Pamėginasi paaiškinti šiuos reiškinius, remdamasis tam tikrais teorinio pobūdžio samprotavimais.

Teksto gilioji semantinė struktūra susideda iš tekstualinės bazės – hierarchiškai organizuoto temų tinklo – ir ilokucinės galios⁴. Pirmoji yra susijusi su aprašomais arba pasakojamais „įvykiais“, antroji – su komunikacijos procesu ir jo dalyviais⁵.

„Įvykiai“, susiję su temine baze, vystosi tam tikroje laiko atkarpoje, kurios kraštutiniai momentai yra T_0 (pradžia) ir T_n (pabaiga):

$$T_0 \qquad \qquad \qquad T_n$$

Tarp T_0 ir T_n išsidėsto laiko momentai, vėlesni už T_0 ir ankstesni už T_n .

Priklausomai nuo to, kuriuo momentu tarp T_0 ir T_n stebimas tam tikras procesas arba tam tikra būseną, pakinta to proceso ar būsenos laiko perspektyva to paties teminio tinklo rėmuose. Dėl to procesai arba būsenos, vienalaikiai su tam tikru momentu, yra (skirtingu laipsniu) vėlesni už ankstesnius momentus ir ankstesni už vėlesnius.

Šie patikslinimai leidžia paaiškinti, pavyzdžiui, *perėjo* tipo preteritus 13 pavyzdyje ir tokius būtojo laiko dalyvius, kaip *nukinkyti*, *pašerti*, *padėta*, 17 pavyzdyje: tam tikru pasakos veiksmo momentu procesai traktuojami kaip užbaigti, bet tuo

³ Deiktikais vadinami žodžiai (ne tik įvardžiai), nurodantys vietos arba laiko perspektyvą (pvz.: *čia*, *ten*, *dabar*, *seniau*).

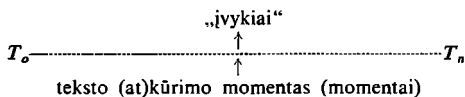
⁴ Lietuviškai apie ilokucinės galios sąvoką pirmą kartą užsimena, rodos, Degutis [1978].

⁵ Plačiau apie tai žr. [Michelin, 1981, p. 11 tt.].

momentu dar gali būti išlikusi ta būseną, kuri sasidaro, įvykus kalbamiesiems procesams (pvz., 17 ištr.).

Kai procesus arba būsenas stebime momentais, viena laikiais jiems teminio tinklo atžvilgiu, atsiranda galimybė vartoti „istorinį“ prezensą. Konkretų jo pasirinkimą lemia tokie faktoriai, kurie priklauso ne nuo teminio tinklo, bet nuo pasakymų ilokucinės galios.

Ilokucinė galia, be kita ko, nustato santykį tarp to momento, kai tekstas kuriamas arba atkuriamas, ir tų teminiam tinklui priklausančių momentų, kuriais „įvykiai“ tiesiogiai stebimi. Todėl laiko ryšys tarp teksto (at)kūrimo momentų ir įvykių, apie kuriuos tas tekstas kalba, yra netiesioginis – jį galima pavaizduoti taip:

Kai teksto (at)kūrimo momentas yra aiškiai vėlesnis už teminio tinklo laiką ir kai tame tinkle egzistuoja minėto tipo viena laikisškumo santykiai, paviršiniame teksto lygmenyje galima vartoti tiek būtuosius laikus, tiek „istorinį“ prezensą. Vartojant būtuosius laikus, signalizuojamas ir laiko santykis tarp teksto (at)kūrimo ir teminio tinklo momentų, o tada, kai vartojamas „istorinis“ prezensas, nuo to santykio abstrahuojamasi. Bet jį vis tiek leidžia suvokti ir „atstatyti“ kiti elementai: infratekstualiniai (randami ankstesnėse teksto frazėse – 1–20 pvz. – arba toje pačioje frazėje – 21 ir 22 pvz.) arba ekstratekstualiniai (kaip 23 ir 24 pvz.).

„Istorinis“ prezensas yra ekonomiškėnis, pavyzdžiui, už preteritą, nes, jį vartojant, nekreipiama dėmesio į tą informaciją, kuri komunikacijos atžvilgiu yra redundantiška (perteklinė). Bet, antra vertus, vartojant būtuosius laikus, labiau pabrėžiama centrinė teksto (at)kūrėjo („ego“) padėtis.

Kadangi būtieji laikai ir prezensas būna tiksliai variantai naujos informacijos kiekio atžvilgiu, vienu laikų vartojimas vietoj kitų leidžia pajavairinti paviršinį tekstą, kaitaliojant būtuosius laikus su „istoriniu“ prezensu (1–20 pvz.). Dažniausiai (bet ne visada) pirmenybė atiduodama „istoriniam“ prezensui tų veiksmoždžių, kurie įveda į tekstą tiesioginę kalbą, pvz., *klausti* ir kt.) arba veikėjų patirtus įvykius (pvz., *žiūrėti*)⁶. Jais, matyt, paryškunami perėjimai prie tokių teksto atkarpų, kurios aiškiai skiriasi nuo grynų naratyvinių sekvencijų. Toks pasirinkimas, kaip ir galima tikėtis, ypač dažnas pagrindiniuose sakiniuose, perteikiančiuose veikėjų patirtus „įvykius“, plg. šiuos pavyzdžius: 12 (*pakelėje stovi ir t.t.*), 13 (*neateina duktė| nėra*

⁶ „Čia įspėjama, kad pasakotojas kalba ne savo vardu: įvykiai pateikiami iš pasakos veikėjų perspektyvos“ [Weinrich, 1978, p. 238].

nei sūnų, nei dukteres), 16 (*arklys bėga greitai | arklys bėga vis greičiau ir t.t.*), 17 (*šviesa žib ir t.t.*), 20 (*tamsu, lynoj ir t.t.*).

Pastovus „istorinio“ prezenco vartojimas daro paviršinę teksto raišką monotonišką. Todėl lietuvių pasakose tokia vartoseną palyginti reta.

Panašūs principai tinka (arba galėtų tikti) ir lietuvių literatūrinių pasakojimų tekstams. Kaip akivaizdžiausią pavyzdį galėtume nurodyti J. Paukštelio romaną „Kaimynai“⁷ (ypač p. 69^{tt.}, 93^{tt.}, 137^{tt.}, 187^{tt.}), I. Simonaitytės „Paskutinę Kūnelio kelionę“⁸ (pvz.: 17²⁵ tt., 30²² tt., 47¹⁴ tt., 77¹ tt., 129²⁹ tt.).

Be abejo, kiekvieną turinį, laikantis didžiausios ekonomijos principo, galima perteikti visai vienodai – tam tikslui reikėtų pastoviai vartoti „istorinį“ prezensą. Vadinasi, lietuvių kalba puikiausiai galėtų funkcionuoti ir be būtyjų laikų. Objektiviai šią hipotezę paremtų tas faktas, kad yra nemaža tokių kalbų (kaip, pavyzdžiui, indoneziečių⁹), kurios neturi būtojo laiko kategorijos. Jose, perteikiant santykius tarp teksto įvykių ir jo atkūrimo laiko, naudojama strategija, primenant lietuvių kalbos „istorinį“ prezensą.

O ТЕКСТУАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ „ИСТОРИЧЕСКОГО“ ПРЕЗЕНСА

Резюме

Во многих литовских народных сказках нередко встречается презенс в таких основных фразах нарративных секвенций, в которых говорится о событиях (как правило, фантастических), предшествующих моменту рассказа. Эти формы чаще всего появляются в неначальных фразах сказки и чередуются с претеритом.

Особенно частыми в таких контекстах являются „исторические“ презенсы так называемых *verba dicendi*, вводящих прямую речь. Но в этих формах могут выступать и другие глаголы. Их презенс иногда даже не чередуется с претеритом.

Реже всего „исторический“ презенс отмечен в начальной фразе сказки. В таких случаях он обычно сопровождается денктиками, указывающими на то, что „события“ относятся к прошлому.

В статье предлагается теоретическое толкование этих явлений с позиций современной лингвистики текста.

LITERATŪRA

Ambrazas, 1977 – Ambrazas V. Netiesioginės nuosakos (modus relativus) paplitimas ir kilmės problema. – Kn.: Lietuvių arealinės lingvistikos klausimai. V., 1977, p. 7–54.

Degutis, 1978 – Degutis A. Reikšmė ir komunikacinė kalbos funkcija. – Kalbotyra, 1978, t. 29 (1), p. 100–103.

Kähler, 1965 – Kähler H. Grammatik der Bahasa Indonésia. – Wiesbaden, 1965, Bd. 2.

⁷ Remiamasi 1977 m. „Vagos“ leidimu.

⁸ Remiamasi 1971 m. „Vagos“ leidimu.

⁹ Dėl šios kalbos plg. Kähler, 1965, p. 52 tt.

LT, 1965 – Lietuvių tautosaka. Pasakos. – V., 1965, t. 3.

LT, 1967 – Lietuvių tautosaka. Pasakos, sakmės, pasakojimai, oracijos. – V., 1967, t. 4.

Michelini, 1980 – Michelini G. La linguistica testuale e l'indoeuropeo: il passivo.

Brescia, 1981.

PSO, 1973 – Pasakos, sakmės, oracijos / Sudarė M. Davainis-Silvestraitis. – V., 1973.

ŠLP, 1974 – Šiaurės Lietuvos pasakos / Surinko M. Slančiauskas. – V., 1974.

Weinrich, 1978 – Weinrich H. Tempus. Le funzioni dei tempi nel testo. – Bologna, 1978.

Pastaba. Itališka šio straipsnio versija spausdinama viename Bolonijos universiteto leidinyje.

Italija

(Università Cattolica del
Sacro Cuore di Milano)

[teikta

1980 m. lapkričio 7 d.